

De Bijbelse wereld: wereldbeeld, goden en mythen

Bart Klink

januari 2018

1 Inleiding

De Bijbel is een fascinerende verzameling boeken¹ van verschillende genres, geschreven door verschillende auteurs over een grote tijdspanne. Door gelovigen wordt deze verzameling gezien als het geopenbaarde Woord van God, waarin een min of meer samenhangend beeld gegeven wordt van wat de wereld² en de mens is, hoe zij ontstaan zijn en wat hun lot is, wie God is en wat Zijn relatie met de mens is. Voor wie deze gelovige benadering van de Bijbel niet deelt, is deze verzameling boeken al snel een waardeloze en achterhaalde reeks mythen en verhalen. Naar mijn mening is dat zonde. Niet alleen heeft de Bijbel een gigantische invloed gehad op onze culturele ontwikkeling (o.a. literatuur, muziek, architectuur, feestdagen), hij biedt ook een inkijk in een totaal andere wereld. Deze andere wereld staat in tijd, ruimte, taal en wereldbeeld ver van de onze af. Daarnaast kun je ook als ongelovige de literaire kwaliteit van de teksten waarderen, die niet eens allemaal religieus zijn (zoals Hooglied).

Dit pleidooi voor het waarderen van de Bijbel lijkt misschien vreemd voor een atheïst, maar de Bijbel ligt mij na aan het hart, als een eindeloos fascinerende literaire verzameling. Wie meent dat de Bijbel heeft afgedaan omdat het een achterhaald wereldbeeld bevat of de goden niet bestaan, gaat mijns inziens te kort door de bocht. Ook al is deze verzameling niet het Woord van God, het blijft een fascinerend literair werk uit een wereld hier ver vandaan. Vanuit dat oogpunt kunnen we de Bijbel op dezelfde manier waarderen als bijvoorbeeld de *Odysseia* van Homeros. Niemand beweert dat dit een waardeloos werk is omdat het wetenschappelijk onhoudbaar is of omdat de Griekse goden niet bestaan. In dit artikel wil ik een inkijk geven in de Bijbelse wereld: het wereldbeeld van de schrijvers, hun goden en mythen. Ik richt me hierbij vooral op de Hebreeuwse Bijbel (Oude Testament, OT) omdat daarin het meeste staat over de Bijbelse wereld en ik daarmee het meest vertrouwd ben. Hebreeuwse woorden geef ik zo veel mogelijk fonetisch weer (zoals ze uitgesproken worden).

2 Het Bijbelse en het moderne wereldbeeld

Het is enigszins misleidend om van *het* Bijbelse wereldbeeld te spreken om twee redenen. Doordat de Bijbel een verzameling boeken is van meerdere auteurs over een grote tijdspanne, bevat het niet één consistent wereldbeeld. Daarnaast bevat het ook geen wereldbeeld in de moderne zin: een systematische en zo objectief mogelijke voorstelling van hoe de wereld in elkaar zit en werkt, gebaseerd op wetenschappelijk onderzoek. Dat is een moderne kijk op de wereld die de Bijbelschrijvers vreemd was. Hun wereld was levendig en doordrenkt met symboliek; het feitelijke en symbolische, het natuurlijke en bovennatuurlijke waren met elkaar verweven. Ook bedreef men geen geschiedenis in de moderne zin: een zo objectief mogelijk weergave bieden van wat er in het verleden gebeurd is. Dit wil evenwel niet zeggen

¹ Ons woord 'Bijbel' is via het Latijn afgeleid van het Griekse *biblia*, meervoud van *biblion*, dat 'boek' betekent (vgl. het woord 'bibliotheek'). De naam geeft dus al aan dat het om een *verzameling* boeken gaat. Dit waren oorspronkelijk geen boeken in de moderne zin, mondelinge tradities die later op papyrusrollen geschreven zijn.

² Met wereld bedoel ik hier alles wat bestaat. Dit was voor Bijbelschrijvers wat zij konden zien en het mysterieuze wat zich daarachter bevond. Ons huidige beeld van de wereld, als een vrijwel eindeloos universum, was de Bijbelschrijvers compleet vreemd.

dat mensen in die tijd niet geïnteresseerd waren in deze vragen, zoals nog wel eens wordt beweerd om een conflict met de wetenschappen te vermijden. Mensen zijn altijd geïnteresseerd geweest in hun eigen herkomst, die van de wereld en waarom de wereld zo is en werkt zoals ze doet. Dit blijkt uit genoeg oude teksten, in de Bijbel en daarbuiten, die gaan over deze zaken, alleen niet op de moderne wetenschappelijke manier (Hendel, 2013; Day, 2014).

Zoals hieronder zal blijken, is het wereldbeeld drastisch veranderd sinds Bijbelse tijden: de aarde is niet meer het platte middendeel van een wereld met min of meer drie lagen (hemel, aarde en onderwereld/zee) en waar de zon omheen draait. Dit was een wereld van hooguit een paar duizend jaar oud, waarin de mens sinds het begin een prominente rol heeft gespeeld. Als reactie op deze wetenschappelijke ontwikkelingen zijn er grofweg drie verschillende lezingen van de Bijbel mogelijk. De eerste is de orthodoxe of creationistische: wetenschap proberen te rijmen met de Bijbel en de Bijbel te plooiën naar ons wereldbeeld. De tweede is die van de aanhangers van theïstische evolutie: de Bijbel proberen te rijmen met de wetenschap. Beide zijn in mijn ogen vlees noch vis, want de tweede optie doet de Bijbel geweld aan, en de eerste wetenschap én de Bijbel. De tweede optie (theïstische evolutie) heb ik recentelijk uitgebreid bekritiseerd³, de eerste optie wil ik hier bekritisieren. Dat wil ik niet doen op natuurwetenschappelijke gronden (dat is al vaak genoeg gedaan), maar op Bijbelwetenschappelijke en literaire gronden. Creationisten (zoals Paul, 2017) verwijten gelovigen die de Bijbel willen rijmen met evolutie en een oude aarde dat ze de Bijbel op een oneigenlijke manier lezen, maar ironisch genoeg doen ze zelf hetzelfde met het Bijbelse wereldbeeld. Ik zal de derde optie betogen: dat de Bijbel een wereldbeeld laat zien dat onverenigbaar is met het moderne wereldbeeld – en dat dit niet erg is.

3 Het Bijbelse wereldbeeld in het Oude Nabije Oosten

De vele archeologische vondsten (kleitabletten, tekeningen, beelden enz.) uit het Oude Nabije Oosten⁴ die de afgelopen anderhalve eeuw bekend zijn geworden, hebben veel inzicht verschaft in deze wereld. Dit heeft ook flink bijgedragen aan het beter begrijpen van de Bijbel: de taal ervan en de verhalen, goden en beelden daarin. Ook bleek de Bijbelse visie op de wereld van hun burens veel te negatief en eenzijdig te zijn. Wetenschappers waren erg blij met deze vondsten, maar voor sommige orthodoxe gelovigen was en is deze kennis bedreigend. Voor hen staat de geloofwaardigheid van de Bijbel als openbaring Gods op het spel nu blijkt dat de Bijbelse verhalen en goden varianten zijn op de verhalen en goden van omliggende volkeren, die ook nog eens veel ouder zijn.

Dit laatste idee wordt door deze orthodoxe gelovigen dan ook vaak in twijfel getrokken. Zij stellen dat de verhalen van de omliggende volkeren veeleer aftreksels zijn van de oorspronkelijke Bijbelse verhalen. Er is echter een gigantisch probleem met dit idee: de niet-Bijbelse versies zijn aantoonbaar vele eeuwen of zelfs millennia ouder. De oudste manuscripten van de Bijbel, de Dode Zee-rollen, komen uit de 3^e tot 1^e eeuw v.C., maar de verhalen zijn ouder. Hoe oud precies en in welke vorm is lastig te zeggen. De oudste proto-Kanaänitische (waar het latere Hebreeuws van afgeleid is) inscriptie bevat een klein stukje tekst dat *mogelijk* met de Bijbel overeenkomst vertoont en komt uit de 10^e eeuw v.C. (Becking & Sanders, 2010). Bijbelse verhalen van zo'n hoge ouderdom zijn nooit gevonden.

³ Zie mijn “Waarom schepping en evolutie onverenigbaar blijven: Een recensie van *En de aarde bracht voort*” (2017), <http://deatheist.nl/downloads/RecensieVanDenBrink.pdf>

⁴ Hier wordt grofweg het gebied onder verstaan dat we nu het Midden-Oosten noemen, destijds een bakermat van de beschaving.

Versies van het *Gilgamesj*-epos, dat duidelijke overeenkomsten vertoont met verschillende Bijbelse verhalen (zoals het zondvloedverhaal), zijn te vinden op kleitabletten die teruggaan tot het derde millennium v.C. en zijn dus veel ouder (Coogan, 2006). Oegaritische kleitabletten, die ook varianten bevatten van Bijbelse verhalen in een taal die sterk verwant is aan het Hebreeuws, dateren uit de 13^e eeuw v.C. (Korpel & De Moor, 2016). Er is dus geen enkel bewijs dat de Bijbelse versies het oudst zijn⁵, maar wel een hoop bewijs dat ze afgeleid zijn van oudere versies uit de Oude Nabije Oosten.

Deze verhalen uit het Oude Nabije Oosten kennen flinke onderlinge verschillen, maar ook bepaalde overeenkomsten (Keel, 1997; Horowitz, 1998; Wright, 2002; Koch, 2013; Greenwood, 2015). Zo delen ze een wereldbeeld dat min of meer uit twee (hemel en aarde) of drie lagen (hemel, aarde en onderwereld/zee) bestaat. Soms worden deze lagen nog verder uitgesplitst. In het midden of beneden is de platte aarde waar de mensen leven. Daarboven is de hemel (of hemelen) waar de goden leven. Onder de aarde is de onderwereld, waar zich het dodenrijk bevindt. Daarnaast is er onder en om de aarde een (oer)zee, die geassocieerd wordt met chaos, bedreiging en zeemonsters. De aarde is dus letterlijk het middelpunt van de wereld. Dit beeld is niet vreemd voor iemand zonder moderne wetenschappelijke kennis, want dit is hoe de wereld *eruitziet voor de mens*. Ook in de Bijbel vinden we dit wereldbeeld uit twee of drie lagen, zoals hieronder zal blijken. Hierbij dient opgemerkt te worden dat de Bijbel niet één, consistent en systematisch uitgewerkt wereldbeeld bevat (Houtman, 1974). Het is een verzameling boeken, geschreven door verschillende auteurs, in verschillende tijden en met verschillende doelen en verschillende beelden.

3.1 De aarde: een platte schijf

We beginnen met het rijk der mensen: de aarde. De aarde werd voorgesteld als een platte schijf die stevig op pilaren staat. Soms wordt gesproken over de “hoeken van de aarde”, waarmee de windrichtingen bedoeld werden (geen vierkante aarde). De aarde hield op aan de horizon, waar de zee begon. Als deze zee onder en om de aarde is, hoe blijft de aarde dan boven water? Men wist ook in die tijd al dat een stuk aarde/grond zakt als je het in het water gooit. Een gangbaar idee was dat de aarde stevig op grondvesten of pilaren staat⁶, net als een huis. De bergen, die doorliepen onder de aarde, werden vaak als dergelijke grondvesten gezien.

In de Bijbel vinden we dit wereldbeeld op veel plaatsen, zowel in het Oude als Nieuwe Testament, in poëtische en prozaïsche teksten. Het Hebreeuwse woord *erets* heeft een brede betekenis: het aardoppervlak, (een stuk) land of de (onder)grond. Heel vaak wordt er gesproken over “eind(en) van de aarde” (o.a. Deut. 28:64; Jes. 48:20; Jer. 25:31; Mat. 12:42). In Daniel (4:10-11) wordt in een droom⁷ gesproken over een boom die tot in de hemel rijkt en

⁵ Door orthodoxe gelovigen die vast willen houden aan het mozaïsche auteurschap van de Thora is geopperd dat Mozes het boek Genesis heeft samengesteld op basis van tabletten die door de aartsvaders zijn doorgegeven (de Wiseman-hypothese). Hiervoor is echter geen enkel direct bewijs (dergelijke tabletten zijn nooit gevonden) en het indirecte bewijs is ook niet overtuigend (Hamilton, 1990).

⁶ De vraag waar deze pilaren dan weer op stonden, werd blijkbaar niet gesteld. Dit doet denken aan een anekdote die o.a. aan Bertrand Russell wordt toegeschreven. Na een lezing van hem over astronomie zou een oude vrouw gezegd hebben: “What you have told us is rubbish. The world is really a flat plate supported on the back of a giant tortoise.” Russell vroeg daarop waar deze schildpad dan op stond. De vrouw antwoordde hierop: “You're very clever, young man, very clever,” said the old lady. “But it's turtles all the way down!” Zie verder: https://en.wikipedia.org/wiki/Turtles_all_the_way_down

⁷ Soms wordt tegengeworpen dat dit in een droom was. Dat is waar, maar het gaat hier om een zichtbaar *beeld*, dat duidelijk wijst op een platte aarde.

zichtbaar is tot aan het einde van de gehele aarde. In het Nieuwe Testament staat dat iedereen de Mensenzoon zal zien komen op de wolken (Mar. 13:25-26). Beide voorbeelden zijn alleen begrijpelijk als de aarde plat en niet al te groot is.

Daarnaast wordt meerdere malen gesteld dat de aarde op grondvesten of pilaren staat, meestal met woorden die *jsr* als stam⁸ hebben, termen die ook worden gebruikt voor de grondvesten van een huis of tempel. Zo lezen we in Job 38:4 “Waar was jij, toen Ik [God] de aarde grondvestte?” en in Jes. 24:18 dat “de grondvesten van de aarde schudden”. Dezelfde grondvesten wankelen in Ps. 82:5, worden in Spr. 8:29 gesteld en in Jer. 31:37 verkend. In 1 Sam. 2:8 staat: “Want van Jahweh zijn de pilaren van de aarde; Hij heeft de wereld erop geplaatst.” Deze onwankelbaarheid van de aarde getuigt ook van een theologisch notie: Gods macht en betrouwbaarheid (Ps. 93:1; 96:3). In Job staat dat de aarde op pilaren staat (9:6), net als de hemel (26:11), gegrondvest op pilaren en hoekstenen (38:4-6). De aarde gaat diep zoals de hemel hoog is (Ps. 95:4). Het dodenrijk wordt ook wel voorgesteld als diep in de aarde (Job 11:8), als tegenpool van de hemel (Amos 9:2) en met toegangspoorten (Jes. 38:10). Wie het dodenrijk is binnengegaan, komt niet meer terug; het idee dat de ziel zonder lichaam voortleeft na de dood, is vreemd aan het OT⁹. Het OT geeft op meerdere plaatsen aan dat de mens stof is en tot stof zal vergaan (Gen. 3:19) en het dus met de dood klaar is, prachtig poëtisch verwoord in Job 14:7-12 en Prediker 3:18-21.

Soms wordt gewezen op (o.a.) Jesaja 40:22 als bewijs dat de aarde een bolvorm heeft: “Hij [God] zit boven de [*choeg*] van de aarde”. Dit Hebreeuwse woord *choeg* wordt in de Statenvertaling vertaald als ‘kloot’ en in de NBG51 als ‘rond’, wat suggereert dat de Bijbel zijn tijd ver vooruit was. Ook al dachten sommige oude Grieken al daadwerkelijk dat de aarde rond was, volgens alle grote Hebreeuwse woordenboeken betekent *choeg* hier ‘cirkel’, en duidt het op een platte aarde¹⁰. De Septuaginta, een oude Griekse vertaling, gebruikt hier het woord *gyros* (‘rond’ of ‘cirkel’), niet *sphaira* (‘bol’). Ook de directe context wijst op een platte aarde, want over de hemelen wordt gezegd dat God ze “uitspant als een doek” en “uitspreidt als een tent”. Dat gaat lastig over een globe, maar heel goed over een platte schijf. Het woord *sphaira* wordt überhaupt nergens gebruikt in de Bijbel (Septuaginta of NT) voor de vorm van de aarde, terwijl dit buiten de Bijbel wél gedaan werd en dus ook in de Bijbel had gekund.

Ook wordt soms gewezen op Job 26:7, vooral het tweede deel van dit vers. De Statenvertaling heeft hier: “Hij hangt de aarde op aan een niet” en de NBG51: “Hij hangt de aarde op aan het niet”. Wordt hier niet planeet Aarde omschreven die los door de ruimte zweeft? Dit is een lastig vers omdat de grammatica dubbelzinnig is, de cruciale woordcombinatie (*beli-mah*) nergens anders voorkomt en de betekenis hiervan onduidelijk is¹¹. *Beli* wijst op een ontkenning en *mah* op een vraag, dus dan kom je uit op zoiets als ‘niet-wat?’ De vertalingen lopen dan ook sterk uiteen. Ik zou het als volgt vertalen: “Hij spant Safon uit over (de) oerzee. Hij hangt de aarde op boven het niets [*beli-mah*]”. Waarschijnlijk is dit vers een parallellisme, een Hebreeuwse stijlfiguur waarin twee keer ongeveer hetzelfde gezegd wordt. De betekenis wordt dan duidelijker. De oerzee uit het eerste deel (*tehom*) is de chaotische watermassa onder de aarde, die er al was voor de schepping (Gen. 1:2, zie hieronder). Voordat er verder

⁸ Het Hebreeuws werkt met woordstammen van (meestal drie) medeklinkers waar door verschillende klinkers en medeklinkers voor, tussen of achter te plaatsen verwante werkwoorden en zelfstandige naamwoorden gemaakt kunnen worden.

⁹ Zie Death, abode of the’ in de ADB

¹⁰ BDB, HALOT, DCH

¹¹ BDB: “nothingness”; HALOT: “negation, meaning without”; DCH: “without anything”.

iets was, was de *tehom* er dus al. *Tehom* staat dus in zekere zin voor het niets, en is daarmee parallel in betekenis met *beli-mah* in de tweede helft van dit vers. De tekst zelf wijst dus niet op een aardbol die door de ruimte zweeft. Dit is ook volstrekt in tegenspraak met wat verder in dit Bijbelboek over de aarde wordt gezegd (zie hierboven). Zie verder ook Schneider (2001).

3.2 Boven de aarde: de hemel

De hemel in de meeste brede zin is dat wat boven de aarde is, ook al konden de details hiervan behoorlijk verschillen in het Oude Nabije Oosten, zoals het aantal lagen. Het hoogste deel van de hemel werd vaak voorgesteld als de woonplaats van God of de goden, het laagste deel als de zichtbare hemelkoepel (driedimensionaal) of hemelcirkel (tweedimensionaal). Dit idee van een hemelkoepel, -gewelf of -cirkel is vanuit het aardse perspectief niet vreemd: de hemel *lijkt* immers ook een cirkel of koepel die aan de horizon bij de aarde komt, vaak voorgesteld als een vaste (harde) structuur. Over het materiaal van deze koepel bestonden ook verschillende opvattingen. Vogels vliegen hierlangs, en daarboven of daarin bewegen de zon en maan. De sterren zitten in de roterende koepel, als een soort spotjes in het plafond, of schijnen door luiken in de koepel. De hemel werd ook wel voorgesteld als een tent, uitgestrekt of opgezet over de aarde. Een gangbaar idee was dat deze koepel werd ondersteund door de bergen, of meer mythologisch: door goden. De goden wonen boven de hemelkoepel, maar kunnen ook afdalen. Ook werd er vaak water boven de hemelkoepel voorgesteld, waarvandaan de regen kwam.

In de Bijbel worden verschillende woorden gebruikt voor dat wat boven de aarde is (Wright, 2002). Soms wordt hiermee de ruimte bedoelt waar de vogels vliegen, soms wordt het gebruikt als naam voor het hemelgewelf, soms voor de woonplaats van God, soms worden deze woorden als synoniemen gebruikt (Ps. 19:1). De Bijbelse voorstelling van de hemel is niet eenduidig en complex (Houtman, 1974). De woonplaats van God wordt soms voorgesteld als het hoogste deel van de hemel, de tegenpool van het dodenrijk (vgl. o.a. Ps. 139:8; Amos 9:2). Vaak wordt de combinatie “hemel en aarde” gebruikt om de hele wereld aan te duiden¹². Ook al is er geen systematisch uitgewerkt beeld, wel is duidelijk dat de hemel in al deze betekenissen zich boven de aarde bevindt.

De hemel als hemelkoepel komen we al aan het begin van de Bijbel tegen, in Genesis 1:6-8. Dit gewelf (*rakieja*) wordt gemaakt om scheiding aan te brengen in het water van de oerzee (de *tehom* in vers 2), waardoor de wateren boven en onder het gewelf ontstaan. Dit gewelf wordt vervolgens ‘hemel’ (*sjamajiem*) genoemd¹³. Orthodoxe gelovigen die menen dat de Bijbel ook op wetenschappelijke vlak onfeilbaar is, menen dat deze *rakieja* niet een gewelf of koepel is, maar onze atmosfeer (Yunker & Davidson, 2011; Paul, 2017). Het moderne idee van een atmosfeer om de aarde was echter ongekend in het Oude Nabije Oosten en ook geen enkele Bijbelse tekst getuigt hiervan. Dat dit gewelf werd voorgesteld als een soort koepel daarentegen, blijkt uit verschillende punten.

Als eerste is er de directe context in Genesis 1 die wijst op een scheidende functie: de *rakieja* moet wateren van wateren scheiden, wat duidt op een vaste structuur. Tijdens de zondvloed komt het water boven de hemel door luiken of sluizen (*aroeba*) weer naar beneden (Gen.

¹² Het is daarmee een *merisme*, een stijlfiguur waarbij de extremen worden gebruikt voor het geheel, vgl. ons “jong en oud”.

¹³ Soms worden *sjamajiem* en *rakieja* als synoniemen gebruik, maar meestal is *sjamajiem* een breder begrip voor alles wat boven de aarde is, zie Houtman (1974) en “Heaven” in de ABD.

7:11)¹⁴, een terugkeer naar de chaotische oersituatie van Gen. 1:2. In vers 14-17 staat letterlijk dat de hemellichamen “in” (*be* in het Hebreeuws) het gewelf zitten, niet bijvoorbeeld erachter. In vers 20 lezen we dat de vogels letterlijk “voor het aanschijn van” (*al-penee*) het gewelf vliegen, maar niet erin (zoals in onze atmosfeer). In Ezechiël wordt de *rakieja* voorgesteld als lijkende op ijskristal (1:22), met daarboven een troon van saffier (1:26, zie ook Ex. 24:10). Ten tweede is *rakieja* afgeleid van een werkwoord, *raka* (dezelfde stam), dat ‘uithameren’ of ‘uitspreiden’ betekent. Dit is een werkwoord dat veel voor metaalbewerking gebruikt wordt. Spiegels werden destijds gemaakt van metaal, waardoor de hemel vergeleken kan worden met een spiegel, zoals in Job 37:18 staat: “Kun jij als Hij de hemel uithameren [*raka*], hard als een gegoten spiegel?” Ten derde gebruiken de oude vertalingen als de Septuaginta (Grieks) en de Vulgaat (Latijn) ook woorden die op hardheid en vastheid duiden: *stereoma* en *firmamentum* respectievelijk. Alle grote woordenboeken wijzen ook op deze betekenis¹⁵. Tot slot concludeert Houtman (1974) in zijn uitgebreide studie dat de *rakieja* een “hecht en sterk plateau met draagkracht” is (p. 157).

Ook wordt er in de Bijbel gesproken over de hemel als een tent die over de aarde staat (Ps. 104:2; Jes. 40:22). Dit sluit aan bij het beeld van de hemel als een gewelf over de aarde. Daarnaast heeft de hemel grondvesten (2 Sam. 22:8) en zuilen (Job 26:11) en kan hij wankelen (Jes. 13:13; Hag. 2:6). Dit is alleen maar mogelijk als de hemel een vaste structuur heeft, zoals een gewelf. Tot slot is het goed op te merken dat de hemel in deze zin een beschermende functie heeft voor de mens. Een veilig plaats voor de mens wordt erdoor gecreëerd. Dit komt vooral naar voren in de vergelijking met een tent (die destijds de noodzakelijk bescherming bood).

Het valt dan ook niet mee om aan deze betekenis te ontkomen, zoals door orthodoxe apologeten geprobeerd wordt. Paul (2017) schrijft dat *raka* wijst op “een proces dat een gegeven substantie groter en dunner maakt” (p. 103). Dit is waar, maar het werkwoord wordt altijd gebruikt voor iets materieels en vast (metaal, de aarde (zoals in Jes. 44:24), of de hier ter discussie staande hemel). Dat dit werkwoord ook gebruikt kan worden voor “een universum dat uitgespannen is” (p. 103), heeft dan ook geen enkele ondersteuning. De hele moderne notitie van een uitgespannen (zeer groot of uitdijend?) universum is de Bijbel volstrekt vreemd. Dat het hier slechts om fenomenologische beschrijvingen zou gaan, wordt hieronder bekritiseerd. Paul (2017) meent ook dat met de wateren boven het gewelf/de hemel de wolken bedoeld worden, waaruit regen komt. Dit lijkt in sommige gevallen mogelijk (o.a. Ps. 78:23), maar in andere gevallen ook niet. Zo staat in Ps. 29:10 dat Jahweh boven deze watermassa (*maboel*) zit en zijn opperzalen bouwt over de wateren (Ps. 104:3). Het woord *maboel* wordt ook gebruikt voor de zondvloed zelf, wat aangeeft dat het hier om een watermassa moet gaan, niet slechts om wolken. In Ez. 28:2 wordt gesproken over een godenzetel “in het hart van de zeeën”. Daarnaast had de schrijver gangbare woorden als ‘wolk’ en ‘damp’ kunnen gebruiken als hij waterdamp of wolken bedoelde. Tot slot heeft de *rakieja* in Gen. 1 een duidelijke functie als scheider van wateren. Dat past goed bij het omhooghouden van een watermassa, maar niet bij wolken.

Het bovenste deel van de hemel, nog boven het gewelf en de wateren daarboven (Ez. 1:26; Ps. 29:10), woont God, ver boven de aarde dus. Er zijn meerdere passages die hiervan getuigen.

¹⁴ Paul (2017) wil dit als beeldspraak opvatten, terwijl de tekst hiervoor geen aanleiding geeft. De rest van het verhaal wordt door orthodoxen/creationisten ook letterlijk opgevat (het aantal dagen, de afmetingen van de ark, het aantal dieren, enz.).

¹⁵ BDB: “the vault of heaven”; HALOT: “the gigantic heavenly dome”; DCH: “firmament, expanse of the sky, vault of heaven”

Vanuit de hemel kon God afdalen (o.a. Gen. 11:5,7; Ps. 144:5; 2 Sam. 22:10) en mensen konden een toren bouwen die tot in de hemel kwam (het verhaal over de Toren van Babel). Dit is echter niet de bedoeling, zoals blijkt uit Ps. 115:16: “De hemel is de hemel van Jahweh; de aarde heeft Hij gegeven aan de mensenkinderen.” Jakob ziet in een droom een ladder die van de aarde tot in de hemel rijkt en waarlangs engelen opstijgen en afdalen. Ofschoon dit een droom is, geeft dit wel blijk van een beeld van de hemel hoog boven de aarde. In Jes. 14:12-14 wordt God op de berg voorgesteld, hoog in de lucht en in 40:22 als zittend boven de aarde, waarbij de mensen zo klein als sprinkhanen zijn. Vanuit de hemel kan Hij neerkijken op de aarde (Ps. 102:20). In Job 22:14 lezen we dat de wolken Hem verbergen en Hij de hemelkoepel belooft. Tot slot werd Jezus bij de hemelvaart “omhoog geheven” en “weggenomen door een wolk” (Hand. 1:9). Ook uit veel andere nieuwtestamentische passages blijkt dat de hemel hoog boven de aarde is (Greenwood, 2015). Er wordt nergens in de Bijbel gesproken over dat Gods hemel een totaal andere wereld is dan de onze, onbereikbaar op een fysieke manier. Zijn woonplaats lijkt onderdeel van deze wereld te zijn, alleen ver boven onze plaats daarin.

3.3 Onder de aarde: de onderwereld en oerzee

De onderwereld is de plaats onder de aarde. Een duistere plaats waar de overledenen heengaan en niet meer terugkomen. Een plaats waar demonen huizen en soms voorgesteld als een god. Over de details hiervan verschillen de mythologieën. Een gangbaar idee was ook dat de zon hier 's nachts doorheen ging, om de volgende morgen aan de andere kant van de aarde weer op te komen¹⁶. Ook werd vaak voorgesteld dat er onder en om de aarde een oerzee is. In deze duistere en bedreigende diepte leven zeemonsters. Deze afgrond werd ook wel voorgesteld als een god, waarmee een godenstrijd is gevoerd in den beginne (zie verderop).

Het dodenrijk (meestal aangeduid met het Hebreeuwse woord *sjeool*) wordt in de Bijbel maar beperkt omschreven¹⁷, in tegenstelling tot teksten van de omringende volkeren. Het wordt als diep in de grond voorgesteld (Deut. 32:22, 1 Sam. 2:6; Jes. 7:11). Wie daarin afdaalt, komt niet meer terug (Job 7:9). In Jona 2:3-6 wordt het dodenrijk geassocieerd met de oerzee, beide onder de aarde. In de Apostolische geloofsbelijdenis staat dat Jezus “*nedergedaald* is ter helle” (vgl. Ef. 4:9).

In de Bijbel vinden we deze oerzee vooral terug onder de namen *tehom* en *jam*. Ze wordt voorgesteld als een duistere, diepe en chaotische macht die een bedreiging vormt voor de mens, soms voorgesteld als of geassocieerd met zeemonsters. Deze watermassa is overal om de plaats waar mensen leven: boven het gewelf, aan de randen van de aarde en onder de aarde. Deze wateren vormen de oorsprong van rivieren en bronnen. De oerzee was voor de schepping al aanwezig (Gen. 1:2), een gebruikelijk voorstelling in het Oude Nabije Oosten (Smith, 2010). Tijdens de schepping wordt deze oerzee eerst in twee watermassa's gescheiden door het gewelf (6-8, zie hierboven) en vervolgens worden de wateren onder het gewelf verzameld, zodat de aarde/het land tevoorschijn komt (9-10). Het zondvloedverhaal is in wezen een omkering van dit scheppingsproces: de wateren boven het hemelgewelf komen naar beneden en dat wateren uit de oerzee (*tehom*) onder de aarde komen omhoog (Gen. 7:11; 8:2). De wateren winnen het van het land (7:24) totdat God dit proces stopt en de wateren weer wijken van het land (8:3).

De oerzee wordt als de tegenpool van de hemel voorgesteld (Gen. 49:25; Ps. 107:26; Spr. 8:27-28). De aarde is erop gegrond (Ps. 24:2). God heeft deze wateren volledig onder controle

¹⁶ Een idee dat ook voor lijkt te komen in de Bijbel: Pred. 1:5; Ps. 19:4-6.

¹⁷ Zie voor een uitgebreide bespreking: “Death, Abode of the” in de ABD.

en kan ze doen wijken of in hun vernietigende kracht loslaten (Gen. 7-8; Ex. 15; Ps. 33:7). Hierin zit waarschijnlijk een polemieek tegen de omringende volkeren, waarin de oerzee vaak wordt voorgesteld als een autonome macht, waarmee een goede god strijd moet leveren. Ook in de Bijbel zijn nog sporen terug te vinden van een dergelijke strijd, zoals verderop zal blijken.

Het water onder de aarde wordt ook genoemd in Ex. 20:4 (Deut. 5:8). In dit vers wordt door God verboden beelden te maken van wat bovenin de hemel, beneden op aarde en “wat in de wateren onder de aarde is”. Wat moeten we ons voorstellen bij een beeld maken van wat in het water onder de aarde is? Uitgaande van een wereldbeeld van drie lagen is dit duidelijk: de zeedieren/zeemonsters of goden die met de oerzee onder de aarde geassocieerd werden. Volgens Paul (2017) moeten we hier echter vertalen “de wateren die lager zijn dan het land” (p. 108). Dit is grammaticaal mogelijk¹⁸, maar wordt bij mijn weten door geen enkele vertaling zo gedaan. Als het simpelweg om de dieren in de zee zou gaan, had de auteur dat zo kunnen vermelden. Daarnaast wordt in Ps. 135:6 een onderscheid gemaakt tussen de oerzee en de zeeën. Ook teksten uit het Nieuwe Testament die spreken over de drie lagen (Fil. 2:10; Openb. 5:13) maken de lezing van Paul problematisch.

3.4 Tegenwerpingen

Tegen het idee dat de Bijbel een primitief en onjuist wereldbeeld kent, net als teksten van de omringende volkeren, wordt soms ingebracht (zo ook Paul, 2017) dat deze beschrijvingen slechts metaforisch zijn of beschrijven hoe men de wereld zag (fenomenologisch), ook al wist men beter. Hebben wij het niet ook nog steeds over de zon in de zee zien zakken en de hemelkoepel?

Er zijn verschillen problemen met deze tegenwerping (Greenwood, 2015). Als wij de primitieve voorstelling gebruiken, wéten we dat we beter weten en dat we dit niet letterlijk zo bedoelen. Niets in de oude teksten wijst erop dat de auteurs ook beter wisten, of hun beschrijvingen slechts als beeldspraak zagen. Daarnaast zijn er vele tekeningen en beelden gevonden die laten zien dat men destijds hun voorstelling letterlijk nam. Tot slot weten we dat deze voorstellingen letterlijk genomen werden omdat ze pas later ter discussie zijn komen te staan (deels bij de oude Grieken, maar vooral in de Middeleeuwen en tijdens de wetenschappelijke revolutie). Deze discussie onder joodse rabbi's, christelijke kerkvaders en later nog zelfs Luther en Calvijn waren helemaal niet nodig geweest als van meet af aan duidelijk was dat het hier slechts om poëtische of fenomenologische voorstellingen gaat. Daarnaast komen de beschrijvingen ook in niet-poëtische teksten voor. Ook gaat de fenomenologische voorstelling niet op voor onzichtbare onderdelen van het wereldbeeld, zoals de pilaren of de wateren onder de aarde en de goden in de hemel. Alles wijst er dus op dat de mensen in het Oude Nabije Oosten, inclusief de Bijbelschrijvers, daadwerkelijk dachten dat de wereld uit (min of meer) drie lagen bestond. Dit is pas veranderd doordat filosofische en later wetenschappelijke inzichten daartoe dwongen.

Verder wijst Paul (2017) erop, in navolging van Othmar Keel (o.a. Keel, 1997), dat tekeningen van het Hebreeuwse wereldbeeld vaak als te gesloten, statisch en levenloos worden voorgesteld. Dat is terecht, maar doet niets af aan een voorstelling van grofweg drie lagen (die Keel zelf ook weergeeft, overgenomen door Paul, 2017:89). Ook wijst Paul erop dat de voorstellingen van de omringende volkeren complex en divers zijn. Ook dat is waar, maar er is nog steeds sprake van grofweg drie lagen: de aarde met daarboven de hemel (of

¹⁸ Net als dat het grammaticaal mogelijk is dat iemand die op de bus staat te wachten, wachtend op het dak van de bus staat.

hemels) en daaronder de onderwereld en/of oerzee (Wright, 2002; Koch, 2013; Greenwood, 2015). Soms worden deze lagen nog weer verder onderverdeeld (Horowitz, 1998), maar het gemeenschappelijke idee van een gelaagde wereld met de aarde in het midden was gemeengoed in het Oude Nabije Oosten. Houtman (1974), op wie Paul zich beroept, concludeert tevens terecht dat er niet één consistent Bijbels wereldbeeld is¹⁹ en dat opvattingen over het wereldbeeld doorweven zijn met symboliek. Dit pleit terecht voor meer nuance, maar laat onverlet dat de Bijbelschrijvers een idee hadden over hoe de wereld eruitziet, en dat sluit aan bij de gangbare ideeën uit het Oude Nabije Oosten, zoals uit veel literatuur blijkt (Wright, 2002; Greenwood, 2015). Ook vraagt Paul zich af of de Bijbelschrijvers niet wisten hoe de maansverduistering werkt en dat de mast van schepen aan de horizon eerder zichtbaar is dan de rest, hetgeen toch wijst op een gekromde aarde. De Bijbel zegt hier echter niets over, dus dit kan geen argument vormen. Na de tijd van de Bijbelschrijvers won het idee van een ronde aarde steeds meer aan populariteit en in de Middeleeuwen was dit idee gemeengoed onder de ontwikkelde bevolking, al bleven er gelovigen die dit verwierpen (Greenwood, 2015). De populaire overtuiging dat men tot Columbus (1451-1506) dacht dat de aarde plat was, is dan ook een hardnekkige mythe (Cormack, 2009).

3.5 Geocentrisme

Dat de aarde rond was, was dus op een gegeven moment breed geaccepteerd in intellectuele kringen, ook al is dit nergens in de Bijbel te vinden. De Bijbelpassages die op het driedelige wereldbeeld wijzen, werden geherinterpreteerd. Toch haalde dit de aarde niet uit het middelpunt, want de aarde lijkt toch echt stil te staan en de hemellichamen lijken daaromheen te draaien. Dit beeld is ook te vinden in de Bijbel en heeft geleid tot een van de beroemdste conflicten tussen religie en wetenschap: het geocentrische versus het heliocentrische wereldbeeld²⁰, met Copernicus (1473-1543), Galilei (1564–1642) en de kerk als hoofdrolspelers. Het geocentrisme werd niet alleen aangehangen op Bijbelse gronden, maar ook omdat het vanuit de filosofische traditie verdedigd werd en het op grond van (naïeve) waarnemingen plausibel is.

De Bijbelse grond voor dit wereldbeeld bestaat uit twee soorten teksten. Het eerste soort meldt dat de wereld stevig staat en niet beweegt. Zo lezen we in 1 Kron. 16:30: “Beef voor Zijn aangezicht, jij, gehele aarde! Hij heeft de wereld vastgezet, niet zal ze bewegen!”. En in Ps. 93:1: “Vast staat de wereld, niet beweegt zij!” (zie ook Ps. 96:10). Dergelijke teksten willen vooral het theologische punt maken dat God oppermachtig en betrouwbaar is, maar ze zijn dus ook opgevat als pleitend voor geocentrisme. Het tweede soort tekst gaat over de hemellichamen die bewegen. Dergelijke teksten komen voor in poëtische passages als Ps. 19:4-6 en Pred. 1:5, maar ook in prozaïsche, zoals de beroemde waarin God op verzoek van Jozua de zon doet stilstaan (Joz. 10:13, zie ook Mat. 5:45).

Ofschoon dit complexe conflict vaak opgeblazen is tot mythische proporties en veel te ongenueanceerd wordt weergegeven, is hier wel degelijk sprake van een conflict tussen religie

¹⁹ Dit is een punt dat hij meerdere malen maakt in zijn indrukwekkende studie naar de hemel in het OT (Houtman, 1974). Hiermee bedoelt hij dat “het niet mogelijk [is] om op basis van de gegevens, die het OT ons aanreikt, de conclusie te trekken, dat onder het Oude Israël *een algemeen aanvaarde, systematisch opgebouwde theorie* over het ontstaan, de opbouw en inrichting van de de mens omringen de kosmos in al zijn onderdelen heeft.” (p. 195, cursivering BK).

²⁰ In het geocentrische wereldbeeld staat de aarde (*ge* in het Grieks) in het middelpunt van het universum, in het heliocentrische wereldbeeld de zon (*helios* in het Grieks). Het huidige wereldbeeld wordt ook vaak nog als heliocentrisch gezien, ook al draait het universum uiteraard niet om onze zon.

en wetenschap, zoals ik eerder betoogd heb²¹. Het geocentrische wereldbeeld werd namelijk onder andere *expliciet* gerechtvaardigd op grond van de Bijbel (vooral de Jozua-passage), in tegenstelling tot wat Paul (2017) beweert. Dit gebeurde zowel door reformatoren als Luther en Calvijn als door de Inquisitie (Greenwood, 2015). Dit geocentrische wereldbeeld bleek echter onjuist door wetenschappelijke ontwikkelingen. Hierbij kwam meer op het spel te staan dan alleen een astronomisch model: het ging letterlijk om de plaats van de mens in de kosmos.

4 Twee scheppingsmythen

Wat niet iedereen weet, is dat in Genesis *twee* scheppingsmythen staan. In de mainstream Bijbelwetenschap is het al lang geaccepteerd dat het verschillende verhalen van verschillende auteurs zijn²², die later door een redacteur achter elkaar gezet zijn. Dit blijkt uit verschillend woordgebruik, verschil in grammatica, verschil in stijl, verschil in setting en perspectief, en verschil in theologie (DiMattei, 2016). Dit blijkt duidelijk als je de teksten aandachtig vergelijkt, en blijkt nog sterker in de grondtaal (Hebreeuws). De eerste is het meeste bekend en staat aan het begin van de Bijbel (Gen. 1:1-2.4)²³. Het is een verhaal geschreven vanuit een kosmisch perspectief: de schepping van de hele wereld staat centraal, waarbij de mens aan het einde geschapen wordt en in het verhaal slechts een beperkte plaats inneemt. Man en vrouw worden tegelijk geschapen op de zesde dag en, in tegenstelling tot de dieren, naar Gods beeld en gelijkenis. De stijl is sterk gestileerde proza en de manier van scheppen is abstract en niet antropomorf: scheppingsdaden worden gesproken en schepping (*bara*) vindt deels plaats door scheiding (*badal*).

De tweede mythe (Gen. 2.4-24) is concreet en sterkt antropomorf: God formeert (*jatsar*), blaast (*nafach*), plant (*nata*) en bouwt (*bana*). In het hele verhaal staat de mens centraal en het perspectief is aards. Al aan het begin wordt de *adam* ('man' of 'mens') uit de grond (*adamah*) geformeerd, nog voordat er planten of dieren zijn, of de vrouw er is. Daarna ontspruiten de planten. God constateert dat de *adam* alleen is, hetgeen niet goed is: "ik maak voor hem een hulp, als zijn tegenover!" (2:18). Dan worden de dieren geschapen, maar die zijn niet geschikt als de tegenover²⁴ van *adam*. Deze dieren worden, net als de *adam*, uit de grond geschapen. Daarop wordt uit de *adam* zijn zijde (of rib) de vrouw geformeerd, die wél voldoet als zijn tegenover. Dan (Gen. 3) volgt het verhaal van de pratende slang²⁵ en de verleiding tot zonde. Dit is volgens het verhaal een keerpunt in de geschiedenis van de mens, waarmee wordt verklaard waarom er vijandschap is tussen mens en slang, het baren van kinderen pijnlijk is, de mens hard moet werken voor zijn eten en niet het eeuwige leven heeft (3:14-24).

Dergelijke etiologische passages, waarin verklaringen worden gegeven over waarom dingen zijn zoals ze zijn, geven aan dat deze verhalen niet *slechts* over theologie gaan, maar *ook* een

²¹ Zie mijn "Wetenschap vs. religie: een conflict op drie gebieden" (2012).

<http://www.deatheist.nl/downloads/WetenschapvsReligie.pdf>

²² Meestal P en J genoemd, omdat de eerste waarschijnlijk een priester was en de tweede de eigennaam voor God, Jahweh, gebruikt.

²³ Ik heb hier al eerder uitgebreid over geschreven in mijn "De eerste Bijbelse scheppingsmythe: een vertaling en uitleg" (2010). <http://deatheist.nl/downloads/GenesisI/BartKlink.pdf>

²⁴ Dit beeld van een *tegenover* (*ke-neg-do* in het Hebreeuws) vind ik prachtig! Het schetst een beeld van gelijkwaardigheid en aanvulling, maar niet één zijn; een beeld van aangezicht tot aangezicht en daarmee herkenning en spiegeling. Dit beeld moet wat mij betreft dan ook letterlijk vertaald worden. Dat het niet goed is dat de mens alleen is en hij een tegenover nodig heeft, heeft God goed begrepen, ook al bestaat Hij niet.

²⁵ Er is, in tegenstelling tot wat vaak beweerd wordt, wel degelijk grond om aan te nemen dat het hier om een kwade macht gaat (Korpel & De Moor, 2016).

verklaring geven waarom de wereld is zoals ze is. Tevens blijkt uit de vele details over de totstandkoming van de schepping (vooral Gen. 1)²⁶ dat de auteurs wel degelijk ook geïnteresseerd waren in de structuur en herkomst van de wereld. Als de auteurs van deze verhalen slechts duidelijk zouden willen maken dat God schepper is, zoals nogal eens beweerd wordt om conflicten met de wetenschap te vermijden, zijn dergelijke passages en details overbodig. Ze bevatten dus wel degelijk een soort wetenschap *avant la lettre*, zij het een onjuiste (Hendel, 2013; Day, 2014).

Orthodoxe gelovigen hebben al lange tijd geprobeerd de duidelijke verschillen tussen deze twee verhalen glad te strijken om tot een harmonisch geheel te komen. Dit komt niet alleen gekunsteld over op een onbevooroordeelde lezer, er ontstaat een mengvorm die beide verhalen niet tot hun eigen recht laten komen. Zo meent Paul (2017) dat het eerste verhaal chronologisch is, maar het tweede niet. Dit is problematisch omdat de werkwoordvorm duidt op het tegendeel²⁷, Paul zelf woorden moet invoegen om het verhaal begrijpelijk te houden (noot 59 op p. 158) en een belangrijke theologische en narratieve pointe van het verhaal teniet wordt gedaan (de dieren werden eerst ‘geprobeerd’ als tegenover, maar voldeden niet; toen de vrouw, die wel voldeed). Deze harmonisatiepoging wordt opgedrongen aan de tekst vanuit de idee dat de Bijbel een onfeilbaar en consistent geheel moet vormen, niet omdat de tekst zelf daar aanleiding tot geeft.

5 De goden en monsters

5.1 God onder de goden

Vandaag de dag zijn de joodse en de christelijke godsdienst monotheïstisch: er bestaat slechts één God. Deze God heeft weliswaar interactie met deze wereld, bijvoorbeeld door wonderen, maar is geen onderdeel van deze wereld. Hij woont en beweegt niet ergens *in* deze wereld. In de Bijbel vinden we echter heel andere (en verschillende) voorstellingen van zaken. Deze voorstellingen komen sterk overeen met die van de omliggende volkeren van het Oude Nabije Oosten, in het bijzonder dat van de Kanaänieten²⁸. Volgens de Bijbel verovert het volk Israël deze volkeren na hun uittocht uit Egypte, maar archeologisch, taalkundig en vergelijkend mythologisch onderzoek van de afgelopen decennia heeft steeds duidelijker laten zien dat het volk Israël (grotendeels) binnen de Kanaänitische volkeren ontstaan is. De talen zijn sterk verwant, archeologische voorwerpen zijn nauwelijks van elkaar te onderscheiden en hun goden en mythen kennen grote overeenkomsten (Smith, 2001; 2002; Finkelstein en Silberman, 2002; Coogan 2006; ABD; DDD).

Van de meerdere namen die in de Bijbel voor God worden gebruikt (zie ABD en DDD), is *El* een naam die in het Kanaänitische pantheon ook wordt gebruikt voor de oppergod. Gebruikelijke Bijbelse namen voor God, zoals *Elohiem*²⁹ en *Eloah* zijn hiervan afgeleid. De eigenaam voor de God van Israël is *YHWH*, wat mogelijk uitgesproken werd als *Jahweh* en

²⁶ Zie hierboven en mijn “De eerste Bijbelse scheppingsmythe: een vertaling en uitleg” (2010).

²⁷ De zogenaamde *waw-consecutivum*, zie voor een discussie: Wilson, 2017:5-10.

²⁸ Kanaän was grofweg de regio tussen de oostkust van de Middellandse Zee en de Jordaan, met een eigen cultuur. In de Bijbel worden de Kanaänieten nogal eenzijdig en negatief afgeschilderd, waardoor de term beladen is. In de literatuur wordt ‘Oegaritisch’ of ‘West-Semitisch’ soms als equivalent gebruikt, maar soms ook net anders.

²⁹ Dit kan zowel een meervoudsvorm zijn (goden) als een enkelvoudsvorm (God). Meestal geeft de vervoeging van het werkwoord uitsluitel, maar niet altijd.

in vertalingen terug te vinden is als HEER. Later is deze eigennaam gelijkgesteld aan El³⁰, maar dat was niet altijd zo, zoals nog blijkt uit de oudste manuscripten van Deuteronomium 32-8-9: “Toen de Allerhoogste [Eljon] aan de volken hun erfenis uitdeelde, toen Hij Adams kinderen van elkaar scheidde, plaatste Hij grenzen aan de volkeren, naar het aantal godenzonen [bene elohiem], zodat Jahweh Zijn deel kreeg, Jakob [Israël] Zijn erfdeel.” Hier is Jahweh dus één van de zonen van de oppergod Eljon, die zijn eigen volk (Israël) toegewezen kreeg, een duidelijke vorm van polytheïsme. In een jonger manuscript (de Masoretische tekst), dat de basis is voor de meeste vertalingen, staat evenwel niet “naar het aantal godenzonen”, maar “naar het aantal zonen van Israël”. Deze woorden van onduidelijke strekking lijken de polytheïstische oudere manuscripten te willen ‘corrigeren’.

Ook verschillende epitheta voor de Bijbelse God zijn bekend uit de omliggende volkeren, zoals *El Eljon* (God de allerhoogste), *El Olaam* (God de eeuwige) en *El Sjaddai* (waarschijnlijk God van de bergen³¹). Waar de letters van Gods eigennaam staan (YHWH), wordt door joden *Adonai* gelezen, dat ‘heer’ betekent en vertaald wordt als HEER. Een ander Hebreeuws woord voor heer is *ba’al*, wat ook de naam is van een Kanaänitische god (*Baäl*). Deze stormgod wordt in de Bijbel veelal gezien als een afgod, maar vertoont wel een aantal opvallende overeenkomsten met de Bijbelse Jahweh. Het is dan ook niet toevallig dat de Israëlieten de zonde begingen van het aanbidden van het gouden kalf, een dier waarmee Baäl geassocieerd werd, net als Jahweh (Num. 23.22; 24:8). Baäl was de zoon van El, net als Jahweh (zie hierboven). Over Jahweh wordt gezegd dat Hij “de wolken tot zijn wagen maakt” en “wandelt op de vleugels van de wind” (Ps. 104:3), dat Hij dondert (o.a. Ps. 29:1; Job 37:4; 2 Sam. 22:14). In Exodus 15 wordt Jahweh geroemd als krijger en stormgod, die de farao en zijn leger deed vergaan in de zee. Jahweh openbaart zich vanaf een berg (Sinaï), wat gepaard gaat met donder, vuur en rook (Ex. 19). Dit is allemaal ook kenmerkend voor de stormgod Baäl, en deels ook voor zijn vader El. Baäls grote vijand was de Zee (voorgesteld als een god) en de monsters die daarmee geassocieerd werden, waarmee hij strijd leverde. Dit komt ook voor bij Jahweh, zoals hieronder zal blijken. Jahweh lijkt dus oorspronkelijk te zijn ontstaan uit of vereenzelvigd te zijn met Baäl. Hij werd pas later daar nadrukkelijk tegen afgezet, zoals in het verhaal van Elia³² versus de Baäl-priesters (1 Kon. 18). Dit afstand nemen van Baäl komt ook voor in Hosea 2:16, waarin Jahweh zegt: “Je zult mij ‘mijn man’ noemen, en niet langer zul je mij ‘mijn Baäl’ noemen”.

Naast deze passage zijn er nog veel meer Bijbelteksten die op polytheïsme wijzen. Ik geef nog drie voorbeelden. “God [Elohiem] staat in de vergadering van God [El]; in het midden van de goden [elohiem] spreekt Hij recht.” (Ps. 82:1) en “Want wie in de hemel kan gelijkgesteld worden aan Jahweh; wie is als Jahweh onder de zonen van God [bene eliem]? (Ps. 89:7) en “Wie is onder de goden [elohiem] uw gelijk, Jahweh?” (Ex. 15:11). Deze voorstellingen van een vergadering van God en zonen van god waren gebruikelijk onder de Kanaänieten (Smith, 2001). Bedenk ook dat het eerste gebod uit de 10 geboden, “Niet zul je andere goden voor mijn aangezicht hebben” (Ex. 20:3), alleen begrijpelijk is als er andere goden zijn. Deze duidelijk polytheïstische passages³³ staan in contrast met latere monotheïstische passages, waarin het bestaan van deze andere goden nadrukkelijk wordt ontkend: “Ik ben Jahweh, er is

³⁰ Deze gelijkstelling is ook in de Bijbel expliciet terug te vinden in Ex. 6:2-4, waarin God (*Elohiem*) tegen Mozes zei: “Ik ben *Jahweh*. Ik ben verschenen aan Abraham, Izaak en Jakob als *El Sjaddai*, maar mijn naam *Jahweh* heb ik niet bekendgemaakt aan hen.”

³¹ Vaak vertaald met ‘God Almachtig’, maar ‘God van de bergen’ is waarschijnlijker. Deze God wordt dus geassocieerd met een berg, net als veel andere goden (Dever, 2005).

³² Een naam die betekent ‘mijn God [El] is Ja[hweh]’.

³³ Men spreekt hier ook wel van *henotheïsme* of *monolatrie*, waarbij het bestaan van de andere goden niet ontkend wordt (zoals bij monotheïsme), maar ze niet aanbeden mogen worden.

geen ander; naast mij is er geen god [elohiem].” (Jes. 45:5)³⁴. In de Kanaänitische polytheïstisch voorstelling hadden goden naast kinderen ook vrouwen. Een bekend voorbeeld daarvan is de moedergodin *Asjera*. In de Bijbel komt deze als vrouw van Jahweh niet expliciet voor, maar er zijn wel inscripties gevonden met de tekst “Jahweh en zijn Asjera”. Blijkbaar leefde dit geloof in de gemalin van Jahweh wel (Dever, 2005).

5.2 De strijd met de zee(monsters)

In het Oude Nabije Oosten werd de zee vaak voorgesteld als een kwade macht of god die verslagen of bedwongen moet worden. Ook werden er monsters mee geassocieerd waarmee de goden vochten. Ofschoon dit mythologische motief opvallend afwezig is in de eerste Bijbelse scheppingsmythe³⁵, komt dit thema elders in de Bijbel veelvuldig voor (Day, 1985; Smith, 2010). De zeemonsters komen daar voor onder de eigennamen *Leviathan* en *Rahav*, de soortnaam *tannien* en als personificatie van de oerzee (*tehom*) en de zee (*jam*), zoals hierboven ook al is besproken³⁶. De naam *Rahav* is in de Griekse Septuaginta vertaald als *Drakoon*, waar ons woord ‘draak’ vandaan komt. Ik haal hier slechts enkele teksten aan om Gods strijd met de zee(monsters) te illustreren. “U hebt de Zee [*jam*] gespleten door Uw macht, de koppen van de zeemonsters [*tannien*] verpletterd op de wateren. U hebt de koppen van Leviathan gebroken en ze aan de woestijdieren als voedsel gegeven” (Ps. 74:13-14). Deze Leviathan, een zeemonster bekend uit omringende mythen (Becking, 2015), wordt ook uitgebreid beschreven in Job 40. Een ander zeemonster komen we tegen in Jes. 51:9: “Was U het niet die Rahav neerhieuw? Het zeemonster [*tannien*] doorboorde?” Zie verder ook Ps. 89:10-11; 104:6-9; Job 26:12.

6 Verhalen als mythen en legenden

In de Bijbel staan veel verhalen die ooit als historisch³⁷ gezien werden, maar door ontwikkelingen in de Bijbelwetenschappen en archeologie steeds onwaarschijnlijker geworden zijn in dit opzicht. In de mainstream Bijbelwetenschappen worden ze nu dan ook gezien als mythen en legenden, met mogelijk een historische kern. De twee verschillende scheppingsverhalen uit Genesis (en de scheppingsteksten daarbuiten) hebben geen voet in de historische werkelijkheid en zijn duidelijk mythologisch van aard. Het eerste scheppingsverhaal vertoont duidelijke parallellen met het Babylonische *Enoema Elisj*. Het tweede verhaal is sterk antropomorf, met een God die formeert en door de tuin wandelt, en een pratende slang die de mens tot zonde verleidt (zie hierboven). Ook veel onderdelen van dit verhaal zijn bekend van Kanaänitische mythen, zoals recentelijk overtuigend is aangetoond (Korpel & De Moor, 2015). Verschillende varianten van de zondvloedmythe die veel ouder zijn dan de Bijbelse, zijn al een tijd bekend in het Oude Nabije Oosten (Coogan, 2006). Het verhaal dat daar vlak voor komt (Gen. 6:1-4), waarschijnlijk een verkorte versie van een volledig mythe, is waarschijnlijk het meest mythologisch in de Bijbel. Hierin

³⁴ Ook de hoofdstukken hiervoor en hierna uit dit zogenaamde Deutero-Jesaja (later dan het eerste deel) geven herhaaldelijk en expliciet blijk van monotheïsme, waarschijnlijk als gevolg van en reactie op (polemie) de Babylonische ballingschap (Smith, 2001).

³⁵ De openingsetting, vers 2, doet de lezer hier wel aan denken door de chaotische oerzee (*tehom*, verwant met Tiamat, godin van de oerchaos) en Gods *roeach* (wind, adem of geest), maar de verwachte strijd volgt juist *niet*, een prachtige literaire wending! Ook met de grote zeemonsters (vers 21) wordt hier niet gevochten, zoals elders in de Bijbel (Ps. 74:13), maar ze zijn ‘gewoon’ geschapen, net als de andere dieren. Zie verder Smith (2010).

³⁶ Zie verder ook deze namen in DDD en ABD.

³⁷ Niet historisch in de moderne wetenschappelijke zin (een zo objectief mogelijke, feitelijke weergave), maar in de zin van daadwerkelijk gebeurd in een ver verleden.

hebben de zonen van God (*bene-ha-elohiem*) gemeenschap met de dochters van mensen (*benoot ha-adaam*) en wordt gesproken over krijgshaftige reuzen, de *Nefeliem* (Day, 2013).

Van de aartsvaders, zoals Abraham Izaäk en Jakob, is nog nooit enige spoor gevonden buiten de Bijbel. Hetzelfde geldt voor grote Bijbelse figuren als Mozes en Jozua. Van een groot volk Israël dat slaaf is geweest in Egypte, de verschillende plagen die Egypte getroffen zou hebben, de indrukwekkende en massale Exodus en de verovering van Kanaän onder leiding van Jozua is evenmin een spoor gevonden, terwijl dat er beslist zou moeten zijn. Er wordt namelijk al heel lang en uitgebreid gezocht naar archeologische bevestigingen van deze Bijbelse verhalen, maar dat heeft weinig tot niets opgeleverd. Mogelijk zijn deze verhalen gebaseerd op kleine historische kernen, die later opgeblazen zijn voor theologische doeleinden.

7 Had het anders gekund?

Al het bovenstaande wordt meestal geaccepteerd door moderne Bijbelwetenschappers, ook als ze gelovig zijn. Ze geven aan dat de Bijbel door God geopenbaard is aan mensen in een ver verleden. Daardoor mogen we er geen moderne wetenschap in verwachten, maar een wereldbeeld dat bij die tijd aansloot. Deze zogenaamde *accommodatieleer* lijkt een redelijke opvatting, maar er is het nodige tegenin te brengen. Een algemeen kritiekpunt is dat het niet duidelijk is wat onderdeel is van een verouderd/mythologisch wereldbeeld (en dus onjuist) en wat werkelijk waar zou zijn. De Bijbel zelf geeft hier geen criterium voor. Waarom dus niet de *hele* Bijbel als mythe nemen? Voorts wat concrete voorbeelden van hoe het beter had gekund. In de eerste plaats had God er in de *hele* Bijbel op kunnen wijzen dat er slechts één God bestaat, in plaats van dergelijke passages te plaatsen naast vele misleidende polytheïstische passages. Ook de verhalen over de strijd met zeemonsters hadden naar het rijk der fabelen verwezen kunnen worden, zoals elders in de Bijbel met andere verhalen wordt gedaan.

Wat het wereldbeeld betreft, had God zich kunnen openbaren op een manier die én begrijpelijk was geweest voor mensen uit die tijd én wetenschappelijk juist is. Het idee van een ronde aarde was niet ongekend in de oudheid, dus waarom niet in de Bijbel? Waarom had in de Bijbel niet consistent kunnen staan dat God zich buiten deze wereld bevindt (als we even aannemen dat Hij bestaat), in plaats van hoog boven in de lucht? Dat onder de aarde geen zee is, maar een vuurmassa waar geen mens ooit kan komen. Dat de sterren als de zon zijn, maar dan heel ver hiervandaan? Dat er nog veel werelden net als de aarde zijn, waar wel of geen (God zal het weten...) leven is? Deze opties waren allemaal voorstelbaar geweest – en juist. In plaats daarvan koos God er blijkbaar voor om zich te openbaren op een manier die niet van zuiver mensenwerk te onderscheiden is, inclusief de vele onjuiste voorstellingen van zaken. Dat de Bijbel zo'n menselijk en feilbaar boek is, vergelijkbaar met geschriften van omliggende volkeren, is evenwel precies wat je mag verwachten als God niet bestaat.

Het uitleggen van teksten (exegese), inclusief die in de Bijbel, is geen harde wetenschap. Meerdere interpretaties zijn vrijwel altijd mogelijk en elke tekst is op een eigenzinnige of bevooroordeelde manier uit te leggen ('eisegese'). Iemand die meent dat de Bijbel onfeilbaar is in elk opzicht, kan zich in heel wat bochten wringen om dat hoog te houden, hoe ongeloofwaardig die voor een buitenstaander ook zijn. Een meer intellectueel integere exegese is de Bijbelteksten zonder dergelijke vooronderstellingen en in hun eigen (tekstuele, taalkundige en culturele) context te lezen. Gelukkig is dit ook wat de moderne kritische Bijbelwetenschappen doen. Dit artikel geeft deze Bijbeluitleg weer.

8 Belangrijke verschillen

Naast al deze overeenkomsten is het ook belangrijk de verschillen te benadrukken. Hoeveel overeenkomsten er ook te vinden zijn tussen Bijbelse verhalen en die van de omringende volkeren, ze zijn niet klakkeloos overgenomen. De verschillen zullen voor de mensen uit die wereld duidelijk geweest zijn, juist omdat ze de andere verhalen ook kenden. Door deze verschillen ontstaat een andere theologie, een theologie die zich uiteindelijk vaak afzet tegen die van de omringende volkeren, ook al is ze daaruit ontstaan. Ze lezen vaak als een polemieek tegen andere, maar soms vergelijkbare, verhalen en goden. Duidelijke polytheïstische denkbeelden en de strijd tussen goden zijn zonneklaar in de Bijbel te vinden, maar in een mindere mate dan in vergelijkbare buiten-Bijbelse teksten. De Bijbel kent ook zijn variant op het heersende wereldbeeld van het Oude Nabije Oosten. Hiernaast is het belangrijk te benadrukken dat de Bijbel geen consistent beeld geeft op deze zaken: verschillende teksten uit verschillende tijden en van verschillende auteurs geven blijk van verschillende denkbeelden.

9 Besluit: fascinerende mythen

Zijn de hierboven besproken Bijbelverhalen mythen? Dat hangt af van wat we onder dat woord verstaan. In het dagelijks taalgebruik is het een denigrerende term die vooral een onwaarheid uitdrukt. In een bredere en meer antropologische zin is een mythe een verhaal over goden en mensen, meestal uit een ver verleden. Het zijn verhalen over het ontstaan van de wereld, wat er in lang vervlogen tijden gebeurd is en waarom dingen zijn zoals ze zijn. De Bijbelverhalen zijn in dit opzicht net zo goed mythen als de verhalen van omringende volkeren, ook al zijn er inhoudelijke en theologische verschillen. Ze zijn niet historischer dan de andere mythen, ook al heeft men dat wel lang geloofd en doet men dat in orthodoxe kringen nog steeds. Er is echter geen objectief criterium om de vergelijkbare buiten-Bijbelse verhalen wel als mythe te zien en die in de Bijbel niet, om te denken dat de Bijbelse varianten meer waarheid bevatten dan die van de omringende volkeren.

Dergelijke verhalen zijn literaire werken die niet slechts de werkelijkheid willen beschrijven, maar daar ook een bepaalde betekenis aan willen geven. In die zin verschillen ze fundamenteel van wetenschappelijke verklaringen, die dit laatste aspect niet hebben. Toch zijn deze twee aspecten niet los van elkaar te zien, zoals vaak geprobeerd wordt in een poging de geloofwaardigheid van de Bijbel te redden van wetenschappelijke ontwikkelingen. De betekenis van de verhalen is namelijk niet los te zien van het wereldbeeld waaruit ze voortkomen omdat ze ermee verweven zijn. Als dit wereldbeeld onhoudbaar blijkt, geldt dat ook voor de waarheid van de verhalen, in ieder geval voor zover ze afhankelijk zijn van dit wereldbeeld. Zo is bijvoorbeeld het idee van een goed geschapen wereld die door menselijke zonde is vervallen en als straf daarop onder water is gezet (Gen. 1-8), niet los te zien van het achterhaalde wereldbeeld in Genesis.

Betekent dit alles dat we deze verhalen af kunnen doen als waardeloze verzinsels van primitieve volkeren? Dat zou zonde zijn! Ze zijn primitief in de zin van pre-wetenschappelijk en gaan uit van een wereldbeeld dat nu onhoudbaar is. Als verklaring voor de wereld zijn dit soort verhalen dan ook achterhaald, maar als literair werk en als een kijk in de geest van een wereld hier ver vandaan blijven ze eindeloos fascinerend!

Referenties

ABD: Freedman, D. N. (1992). *The anchor Bible dictionary* (Vol. 6). G. A. Herion, D. F. Graf, & J. D. Pleins (Eds.). New York: Doubleday.

BDB: Brown, F., Driver, S. R., Briggs, C. A., & Hebrew, A. (1907). English Lexicon of the Old Testament. *Clarendon Press, Oxford, (New York, 1951), 1040*, 839-840.

Becking, B. (2015). *Zonder monsters gaat het niet*. Skandalon.

Becking, B., Sanders, P. (2010). De inscriptie uit Khirbet Qeiyafa: Een vroege vorm van sociaal besef in oud Israël?. *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 64/3, 2010, 238-252.

Coogan, M. D. (2006). *The Old Testament: A historical and literary introduction to the Hebrew Scriptures*. Oxford University Press, USA.

Cormack, L.B. (2009). Myth 3: That Medieval christians thaght that the earth was flat. In: Numbers, R. L. (Ed.). (2009). *Galileo goes to jail and other myths about science and religion* (No. 74). Harvard University Press.

Day, J. (1985). *God's Conflict with the Dragon and the Sea: Echoes of a Canaanite Myth in the Old Testament* (No. 35). CUP Archive.

Day, J. (2014). *From creation to Babel: studies in Genesis 1-11* (Vol. 592). Bloomsbury Publishing.

DCH: Clines, D. J. (2011). *The dictionary of classical Hebrew*. Sheffield Academic Press.

DDD: Van der Toorn, K., Becking, B., & Van Der Horst, P. W. (1999). *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*. Wm. B. Eerdmans Publishing.

Dever, W. G. (2005). *Did God have a wife?: archaeology and folk religion in ancient Israel*. Wm. B. Eerdmans Publishing.

DiMattei, S. (2016). *Genesis 1 and the Creationism Debate: Being Honest to the Text, Its Author, and His Beliefs*. Wipf and Stock Publishers.

Finkelstein, I., & Silberman, N. A. (2002). *The Bible Unearthed: Archaeology's New Vision of Ancient Isreal and the Origin of Sacred Texts*. Simon and Schuster.

Greenwood, K. (2015). *Scripture and Cosmology: Reading the Bible Between the Ancient World and Modern Science*. InterVarsity Press.

HALOT: Koehler, L., Baumgartner, W., Stamm, J. J., & Richardson, M. E. J. (2000). *The hebrew and aramaic lexicon of the Old Testament* (p. 1388). Leiden: Brill.

Hamilton, V.P. (1990). *The Book of Genesis (New International Commentary on the Old Testament Series) 1-17*. Grand Rapids: W.B. Eerdmans.

Hendel, R. S. (2013). *The book of genesis: A biography*. Princeton University Press.

- Houtman, C. (1974). *De hemel in het Oude Testament*. Proefschrift Vrije Universiteit.
- Horowitz, W. (1998). *Mesopotamian cosmic geography* (Vol. 8). Eisenbrauns.
- Keel, O. (1997). *The symbolism of the Biblical world: Ancient Near Eastern iconography and the book of Psalms*. Eisenbrauns.
- Koch, C. (2013). Welt / Weltbild (AT). In *Das Bibellexikon*.
<http://www.bibelwissenschaft.de/wibilex/das-bibellexikon/lexikon/sachwort/anzeigen/details/welt-weltbild-at/ch/05371e75ea3b8a31ee6e54bcc2fa3770/>
- Korpel, M.C.A. & De Moor, J.C. (2016). Skandalon.
- Paul, M.J. (2017). *Oorspronkelijk: overwegingen bij schepping en evolutie*. Labarum.
- Schneider, R. J. (2001). Does the Bible Teach a Spherical Earth?. *PSCF*, 53, 159-169.
- Smith, M. S. (2001). *The origins of biblical monotheism: Israel's polytheistic background and the Ugaritic texts*. Oxford University Press on Demand.
- Smith, M. S. (2002). *The early history of God: Yahweh and the other deities in ancient Israel*. Wm. B. Eerdmans Publishing.
- Smith, M.S. (2010). *The priestly vision of genesis I*. Fortress Press.
- Yunker, R. W., & Davidson, R. M. (2011). The Myth of the Solid Heavenly Dome: Another Look at the Hebrew (raqiá). *Andrews University Seminary Studies*, 49(1).
- Wilson, J. (2017). *Making Sense of Genesis: Its Unfolding Ideas and Images*. Wipf and Stock Publishers.
- Wright, J. E. (2002). *The Early History of Heaven*. Oxford University Press.